УДК 39

Р.Ф. Сафиуллина

«МИЛЛИ-МӘДӘНИ МИРАСЫБЫЗ: УДМУРТИЯ ТАТАРЛАРЫ» (Казан, 2021. 2 нче басма, 400 б.) КИТАБЫ ТУРЫНДА

Статья посвящена второму изданию сборника «Национально-культурное наследие: татары Удмуртии», изданного Институтом языка, литературы и искусства имени Г. Ибрагимова Академии наук Республики Татарстан. В книге собраны научно-популярные труды ученых Института, написанные по материалам научных экспедиций на территорию Удмуртии в 2012 г. и более раннего периода. В статье рассказывается о каждом из трудов, вошедших в сборник. Также уделяется внимание тематико-смысловым особенностям и структуре книги. Научной новизной данной статьи является анализ каждого труда, вошедшего в книгу «Национально-культурное наследие: татары Удмуртии». Выясняется, в какой степени статьи раскрывают тему «национально-культурное наследие татар Удмуртии». В то же время, высказано мнение об актуальности книги в целом, о ее успешном творческом и научном решении. В статье проходит мысль о важности возвращения народу исконно народного. По мнению автора, второе издание книги еще раз доказывает, что татарский народ является единой и неделимой нацией, имеющей богатую историю и национально-культурное наследие.

Ключевые слова: Татары Удмуртии, ИЯЛИ имени Г. Ибрагимова, научная экспедиция, наследие, второе издание.

The article is devoted to the second edition of the collection «National and cultural heritage: Tatars of Udmurtia» published by the Institute of Language, Literature and Art named after G. Ibragimov of the Academy of Sciences of the Republic of Tatarstan. The book contains popular scientific works of the Institute's scientists, written based on the materials of scientific expeditions to the territory of Udmurtia in 2012 and earlier. The article describes each of the works included in the collection. Attention is also paid to the thematic and semantic features and structure of the book. The scientific novelty of this article is the analysis of each work included in the book «National and Cultural Heritage: Tatars of Udmurtia». The article examines to what extent the articles cover the topic «national and cultural heritage of the Tatars of Udmurtia». At the same time, an opinion was expressed about the relevance of the book, about its successful creative and scientific solution. The article reflects the idea of the importance of returning to the people the original folk. According to the author, the second edition of the book proves once again that the Tatar people are a single and indivisible nation with a rich history and national and cultural heritage.

Keywords: Tatars of Udmurtia, IYALI named after G. Ibragimov, scientific expedition, heritage, second edition.

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты 2009 елдан Россиянең татарлар күпләп яшәгән аерым төбәкләренә даими рәвештә комплекслы фәнни экспедицияләр оештыра. Мондый экспедицияләрдә татар теленең

диалектлары, халык иҗаты, археография, милли музыкаль мирас һәм тасвирый сәнгать өлкәләренә караган материаллар туплана, өйрәнелә, һәрьяклап анализлана һәм китап булып дөньяга чыга. Татарлар яшәгән төбәкләргә багышланган әлеге китаплар сериясе «Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» дип атала. Бу сериядәге китапларның беренче басмасы үз укучысын тиз тапты һәм матбугатта уңай бәя дә алды [Мөхәммәтҗанова, б. 172–174].

Мәгълүм булганча, быел Бөтенроссия халык санын алу кампаниясенең чираттагысы үткәрелә. Шушы уңайдан 2021 елда «Милли-мәдәни мирасыбыз» циклына кергән китапларның тулыландырылган, төзәтелгән яңа басмалары нәшер ителде. Әлеге сериянең икенче басмасы бишенче китапта Удмуртия Республикасының Балезино, Глазов, Юкамен районнарында көн күрүче милләттәшләребезнең тарихын, тормыш-көнкүрешен, гореф-гадәтләрен, мәдәниятен, халык иҗатын, кульязмаларын барлау-тикшерү нәтиҗәләре чагылыш таба.

Китап татарча-русча кереш мәкалә белән ачыла. Авторы – Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИ директоры, филология фәннәре докторы Ким Миңнуллин. Мәкалә Удмуртия татарлары яшәгән авыллар һәм фәнни экспедицияләр тарихыннан мәгълүмат бирә, шулай ук экспедицияләр нәтиҗәләре һәм китапның структурасы белән таныштыра [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 6–25]. 1950 елларда ук Институт Удмуртия Республикасына экспедицияләр оештырган. 2012 елның июнендә Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре – этнографлар, археографлар, фольклорчылар һ.б. белгечләр – яңадан Удмуртия Республикасы районнарына комплекслы экспедициягә китә (экспедициянең җитәкчесе – филология фәннәре кандидаты И.И. Ямалтдинов) [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 22].

Татарстанның Халыклар дуслыгы йорты директоры Ирек Шәриповның **«Һәр төбәкнең үз сере»** мәкаләсеннән мәгълүм булганча, Удмуртия республикасында хәзерге вакытта 100 мең чамасы татар бар. Милләттәшләрнең «14 проценты гына авыл җирлегендә яши, ә 86 проценты... шәһәр мохитендә, башка милләтләр арасында гомер кичерә. Шуңа да карамастан, Удмуртия татарларының телне, динне, гореф-гадәтләрне кадерләп саклаулары, алардагы миллилек хисе бик күпләргә үрнәк итеп куярлык» [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 26], ди автор якташлары турында.

Тарих фәннәре докторы, археограф Марсель Әхмәтҗанов эзләнүләреннән күренгәнчә, Удмуртия татарларының ерак бабалары Болгар дәүләтендә яшәгән, алар төньяктагы халыклар белән сәүдә мөнәсәбәтләрендә торган Ахметзянов, с. 87]. Галим бу хакта «**Тел, гадәт вә әхлак алмашып (**Татар һәм удмурт тарихыннан уртак сәхифәләр)» дип аталган мәкаләсендә дә яза. Удмуртиянең кайбер авылларында яшәүче татарлар бiредәге удмуртлар һәм бисермәннәр белән аралашып көн күргәннәр (мәсәлән, кыз алыша, кыз бирешә торган булганнар). «Болгарлар белән бәйле 1323 елгы кабер ташы,

Бигер-Шай каберлекләре кебек тарихи истәлекләр XIV гасыр башында Чыпца буйларында татар авыллары булганлыгы турында сөйли. Гасырлар узган саен әлеге фикерләрне раслый торган фактлар өстәлә бара», – дип яза мәкалә авторы [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 31]. Нократ елгасы буйларында яшәүче татарларның иң борынгы тарихы Карабәккә барып тоташа. Аның нәселеннән булган Касыймовлар, Дәүләтьяровлар, Мөрсәлимовлар, Байкиевлар, Апачевлар, Янчуриннар, Хуҗасәетовлардан калган борынгы шәҗәрәләр, аларга урыс патшалары биргән ярлык-грамоталар турында да әйтелә. Андый документларда милләттәшләребез тарихы да шактый тулы чагылыш таба.

«Милли-мәдәни мирасыбыз: Удмуртия татарлары» китабының икенче басмасында археограф Айдар Гайнетдинов мәгълүматларына [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 78] караганда, 2012 елда Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИ оештырган комплекслы экспедиция Балезино, Кистем, Дасис (Засеково), Паюра, Татар Парҗысы, Палагай, Уръякала, Әхмәди, Иманай, Пүчинкә авылларын колачлаган. Галим фикеренчә, Габделбәр Кәчимовның 1910 елда үз кулы белән язган дәфтәре кыйммәтле табыш булып саналырга хаклы. Шулай ук 1903–1904 елларда Палагай авылы елъязмасы да игътибарга лаек. Елъязмада авыл кешеләренең көнкүреше, ел әйләнәсендәге мәшәкатьләре: чәчү, урып-җыю, һава торышы, җыеп алынган уңышка кадәр теркәлеп барган. Элек сабан туйларын яз көне, апрель аенда уздырганнар. Мәсәлән, «1904 елда Тегермән, Тутай авылларында 19 апрельдә дүшәнбе көн, Палагай авылында 21 апрельдә чәршәмбе көн, Кечкенә Палагай авылында 22 апрельдә кече атна көн (пәнҗешәмбе) үткәрелгән. 23 апрельдә инде сабан чәчәргә чыкканнар». М. Әхмәтҗанов фикеренчә, мондый төр язулар дәүләтчелек сакланганда теркәлгән, халкыбыз аларны дәүләтчелеген югалтканнан соң да тырышып дәвам иткән [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 96].

Удмуртия республикасында Г. Ибраһимов исемендәге ТӘһСИ галимнәре ачыклаган кыйммәтле табылдыклар арасында Шәехбаба хакындагы мөнәҗәтләр, имам Газалинең сирәк басмалардан саналган «Әййүһәл-вәләд», Габдулла Ушмавиның Татар Парҗысы авылы турындагы язмалары, татар шәҗәрәләре, һ.б. уникаль хезмәтләр бар, алар турында җыентыкта шактый мәгълүмат бирелә.

Диалектологлар Дөрия Рамазанова һәм Миңнира Булатова мәкаләсеннән күренгәнчә, Удмуртиядәге милләттәшләребезнең теле татар әдәби теленнән аерылып тора. Төбәк татарларына Нократ сөйләше хас [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 97]. Җирле сөйләш вәкилләре барлыгы кырыкка якын авылда – Нократ елгасының бер тармагы булган Чыпца елгасы бассейнында яши. Нократ сөйләшендә әдәби телдә булмаган диалекталь сүзләр очрый. Аларның күпчелеге төрки-татар сүзләре, шулай ук башка телләрдән кергән алынмалар да байтак.

Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре, филология

фәннәре докторы Флера Баязитованың «Чишмә күзләр күп бездә» (Урта диалектның нократ сөйләше)» мәкаләсендә нократ сөйләшенең фонетик, грамматик, лексик һ.б. үзенчәлекләренә анализ ясала. Шулай ук милли йолаларны, гореф-гадәтләрне тасвирлаганда да җирле сөйләш үрнәкләрен очратабыз. Алар кеше тормышының башыннан ахырына кадәр булган барлык вакыйгаларны да колачлавы, шул ук вакытта җирле сөйләш үзенчәлекләренең барлык нечкәлекләрен саклавы белән әһәмияткә ия.

Китапта Удмуртия татарларына хас гомуми мәгълүматтан тыш, аерым татар авыллары турындагы мәгълүматка да байтак урын бирелгән. Мәсәлән, төбәктәге иң зур татар авылы Кистемдә хәзерге вакытта 300 дән артык хуҗалык бар, анда 805 кеше яши. Авыл элек-электән бу якта яшәүче татарларны берләштереп торган рухи мәркәз ролен уйнаган. Авылларда үткәрелә торган бәйрәмнәр, йолалар, әлегәчә сакланган күркәм гореф-гадәтләр хакында фольклорчы, филология фәннәре докторы Илсөяр Закированың «Тәгәри ките йомгагым» мәкаләсе игътибарга лаек [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 204]. И. Закирова фольклор үрнәкләрен фәнни структуралаштырган, жанрлар буенча бүлеп урнаштырган: «Мифологик образлар турындагы ышанулар», «Им-том, магия, бала багу белән бәйле ышанулар», «Риваять-легендалар, сөйләкләр» һ.б.

Басманы әзерләгәндә хәзерге экспедиция материалларына гына түгел, элеккеге эзләнүләргә дә зур әһәмият бирелә. Димәк, Институт галимнәре буыннар бәйләнешен һәм фәнни тикшеренүләрдәге эзлеклелекне сакларга омтыла. Мисалга, басмада фольклорчы галим, филология фәннәре докторы Хуҗиәхмәт Мәхмүтовның 1956 елгы фольклор экспедициясеннән **«Үткәннәргә кайту»** дип аталган көндәлеге [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 352], шулай ук фольклорчы галим, филология фәннәре кандидаты Ленар Җамалетдиновның **«Җырлы төбәк (**Удмуртия татарларының халык иҗаты)**»** мәкаләсе [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 219] урнаштырылган.

Фольклор үрнәкләреннән җыентыкта Удмуртиядә яшәүче татарлардан язып алынган күпсанлы сюжетлы һәм кыска җырлар, әкиятләр, мәкаль-әйтемнәр һ.б. китерелгән. Удмуртия татарларының гаять бай музыкаль фольклорга ия булуы Эльмира Каюмованың **«Песни живут дольше века»** мәкаләсендә дә [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 243] конкрет мисаллар белән исбатлана. Төбәк татарлары халык җырларын яратып башкара һәм хәтерендә саклый. Бәетләр, мөнәҗәтләр кебек, көйләп әйтелә торган тезмә жанр үрнәкләренә дә китапта зур урын бирелә.

Җыентыкның шактый өлешен җирле татарларның тасвирый-гамәли сәнгатенә багышланган мәкаләләр алып тора. Монда халыкның кием-салым, текстиль, савыт-саба, йорт интерьерын бизәве, үзгә милли орнаментлы предметлар, аларны эшләү ысуллары, гомумән, тасвирый-гамәли сәнгать һәм һөнәрчелек киң планда яктыртыла. Милли архитектура үзенчәлекләре, аеруча, йорт салу һәм

агач эшкәртү сәнгате һ.б. турында тикшеренүләр бай һәм эчтәлекле. Людмила Шкляеваның **«От колыбели до крыльев мельницы** (Искусство резьбы по дереву у татар,проживающих в районе реки Чепца)» [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 321]; Илүсә Фәрхованың **«Изба красна углами»** [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 243]; Дания Нуртдинованың **«Родина мастеров»** дип аталган [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 243] күләмле мәкаләләре – шундыйлардан. Әлеге һәм башка фәнни-популяр язмаларның оригиналда – Татарстанның ике дәүләт телендә бирелүе китапның уңышы дип санала ала, чөнки татарча-русча китапны укучылар аудиториясе тагын да киңрәк.

«Милли-мәдәни мирасыбыз: Удмуртия татарлары» җыентыгының икенче басмасында Удмуртия авылларында гына түгел, шәһәрләрдә яшәүче татарлар турында да мәгълүмат бар [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 379]. Удмуртия Республикасында яшәүче милләтләр арасында татарлар сан ягыннан өченче урында тора, ә милләттәшләребезнең күпчелеге (чама белән 70 мең кеше) Ижауда гомер сөрә, шулай ук Сарапул, Глазов, Можгада һ.б. яши. Удмуртия татарларының үткәне һәм бүгенге проблемалары турындагы язмаларны Ижауда чыга торган «Яңарыш» газетасы даими яктыртып бара. Шәһәр татарлары милли-мәдәни мохиттә яшәү, милли чаралар үткәрү мөмкинлегенә дә ия [Милли-мәдәни мирасыбыз..., 2021, б. 384].

Шулай итеп, Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре тикшеренүләрен туплаган яңа басмага тарих-археография, фольклористика, диалектология, этнография, сәнгать белеме буенча мәкаләләр, экспедициядә тупланган милли-мәдәни ядкярләр үрнәкләре кергән. «Милли-мәдәни мирасыбыз: Удмуртия татарлары. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән)» китабына шушы төбәктәге татарларның динен, телен саклап яшәргә омтылуы, җирле осталарның, халык талантларының үз хезмәте белән тормыш-көнкүрешләрен матурлавы, иҗат җимешләре белән халкыбызның милли-мәдәни мирасы хәзинәләренә зур өлеш кертүе хакындагы язмалар эчтәлекле һәм мәгълүматлы. Халыктан җыеп алган милли-мәдәни мирасның кире халыкка кайтарылуы гаять мөһим. Әлеге китап – Институт галимнәренең бу эшне дистә еллар буена намус белән башкарып килүенә ышанычлы бер дәлил.

Бөтенроссия халык санын алу кампаниясе алдыннан әлеге басма аеруча актуаль һәм ул милләтебезнең бердәм һәм бүленмәс, зур, бай тарихка ия халык булуын тагын бер кат раслый. Удмуртиядә көн күрүче татарларның үткәне һәм бүгенгесе хакында шактый тулы фәнни мәгълүмат бирә торган бу китап шушы төбәк халкы өчен генә түгел, башка регионнарда яшәүче милләттәшләребез дә, шулай ук төрки халыклар, бигрәк тә төрки илләр галимнәре өчен дә кызыклы булыр.

Татарстан Фәннәр академиясенең Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты нәшер иткән «Милли-мәдәни мира-

сыбыз: Удмуртия татарлары. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән)» җыентыгының икенче басмасы фәнни-популяр тел белән язылган, бай фотоматериал белән иллюстрацияләнгән. Ул киң катлау укучыга тәкъдим ителә.

Әдәбият

Ахметзянов М. Татарская археография. Отчеты о результатах археграфических экспедиций: 1972–2010 гг. Ч. 2. Казань, 2011. 180 с.

Генинг В.Ф. Археологические памятники Удмуртии. Ижевск: Удмурткнигоиздат, 1958. – 192 с.

Милли-мәдәни мирасыбыз: Удмуртия татарлары. Казан, 2013. 1 нче басма. 384 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән; бишенче китап).

Милли-мәдәни мирасыбыз: Удмуртия татарлары. Казан, 2021. 2 нче басма. 400 б. (Фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән).

Мөхәммәтҗанова Л.Х. Милли-мәдәни мирасыбыз: Удмуртия татарлары// ФәнниТатарстан. 2014. № 2. Б. 172–174.

Сафиуллина Рузия Фәһим кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының халык иҗаты бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре